

**Η ΡΗΞΗ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΜΕ ΤΗΝ
ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ
ΤΙΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ HOBBS ΚΑΙ ΤΟΥ ROUSSEAU.**

Γιώργος Μπουσούτας – Θανάσουλας

2013

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τα πρώτα ερωτήματα που τέθηκαν στον φιλοσοφικό διάλογο, όταν αυτός στράφηκε στον Άνθρωπο, ήταν και αυτά που αφορούσαν την οργάνωσή της ζωής του σε κοινότητες και την σχέση μεταξύ των μελών των κοινοτήτων αυτών. Με άλλα λόγια τα ερωτήματα ήταν αν ο άνθρωπος είναι ένα φύσει κοινωνικό ον και ποια είναι η προέλευση των κανόνων - νόμων που διέπουν την οργάνωσή της κοινωνίας.

Μεγάλοι διανοητές από τα αρχαία χρόνια, όπως ο Πλάτων, οι σοφιστές, ο Αριστοτέλης ή οι σκεπτικοί, ασχολήθηκαν με τα ερωτήματα αυτά και έδωσαν απαντήσεις ανάλογες με τις φιλοσοφικές θεωρίες που πρότειναν. Το ίδιο έκαναν και οι διανοητές των μέσων χρόνων οι οποίοι βασίστηκαν στις απόψεις των φιλοσόφων της αρχαιότητας και στις Γραφές.

Στην παρούσα μελέτη, στο πρώτο μέρος, θα παρουσιάσουμε την επικρατούσα άποψη κατά τον μεσαίωνα για την πολιτική φύση του ανθρώπου και την οργάνωση της κοινωνίας, όπως αυτή προβάλλεται μέσα από την παράδοση του 'φυσικού νόμου'. Στην συνέχεια θα ασχοληθούμε με δύο από τις θεωρίες της νεωτερικότητας, που ανέτρεψαν την επικρατούσα άποψη και συγκεκριμένα αυτή του Χομπς (Thomas Hobbes) και του Ρουσσώ (J. J. Rousseau), δίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στις έννοιες του 'κοινωνικού συμβολαίου' και της 'γενικής βούλησης'.

Κεφάλαιο 1^ο

Η κλασική παράδοση του 'φυσικού δικαίου'.

Κάθε ερώτημα σχετικό με την προέλευση της ανθρώπινης κοινότητας έχει δύο δυνατές απαντήσεις. Η μια είναι αυτή που θεωρεί ότι η κοινωνία υπάρχει εκ φύσεως. Η δεύτερη θεωρεί ότι είναι ένα τεχνητό ανθρώπινο κατασκεύασμα. Οι σοφιστές στην αρχαία Αθήνα προτείνουν την ανθρωποκεντρική προέλευση των νόμων, ενώ ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης εκφράζουν διαφορετικές απόψεις. Ο μιν πρώτος θεωρεί την δημιουργία της πολιτικής κοινωνίας εν μέρει φυσική και εν μέρει μέσω σύμβασης, ο δε Αριστοτέλης δηλώνει ότι η πόλη είναι απόλυτα φυσικό πράγμα και ο άνθρωπος φύσει πολιτικό ον.¹

Η μεσαιωνική σκέψη είχε δεχθεί την άποψη του Κικέρωνα ότι «γνήσιο δίκαιο είναι ο ορθός λόγος που συμφωνεί με την φύση, έχει καθολική εφαρμογή και είναι αμετάβλητο και αιώνιο»². Έτσι την φιλοσοφία του δικαίου την αντιλαμβάνονταν ως την επιστήμη των θεϊκών και των ανθρώπινων πραγμάτων και στα κείμενα του Ιουστινιανού ο πολίτης οφείλει να υπακούει και να εφαρμόζει το φυσικό δίκαιο, δηλαδή τους νόμους της φύσης, το δίκαιο των εθνών, που ήταν ανθρώπινο δημιούργημα και είχε εφαρμογή πανανθρώπινη και το αστικό δίκαιο που ήταν επίσης ανθρώπινο δημιούργημα και είχε εφαρμογή στην συγκεκριμένη κοινότητα.³

Στα θεολογικά έργα του 13^{ου} αιώνα συναντάμε μια ξεχωριστή ενότητα 'περί νόμων'. Στην δική του ανάλογη πραγματεία ο Ακινάτης θεωρεί ότι το φυσικό δίκαιο είναι διαφορετικό από το δίκαιο των εθνών και είναι αυτό που διδάσκει η φύση σε όλα τα ζώα. Συνεπώς βρίσκει εφαρμογή στα ένστικτα τόσο του ανθρώπου όσο και των ζώων.⁴ Δέχεται όμως ότι εκτός από

¹ Α. Στυλιανού. *Θεωρίες του Κοινωνικού Συμβολαίου - Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις Αθήνα 2006 σσ 20 - 22

² J. Coleman. *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης - Από τον μεσαίωνα μέχρι την αναγέννηση*, τ. β', Κριτική, Αθήνα 2006 σ. 236

³ ο. π. σ 237

⁴ ο. π. σ.238

αυτό το φυσικό δίκαιο υπάρχουν και τρία άλλα είδη νόμων: ο 'αιώνιος', που είναι ανώτερος από τον φυσικό και οι 'θεϊκός θετός' και 'ανθρώπινος' που είναι υποδεέστεροι.⁵

Ο Ακινάτης ως χριστιανός σχολιαστής του Αριστοτέλη θεωρούσε ότι ο άνθρωπος είναι ένα φύσει κοινωνικό και πολιτικό ον και μέσω των κοινωνιών προστατεύεται από τις φυσικές καταστροφές, τα άγρια ζώα και την κάλυψη των βιοτικών αναγκών του, με σκοπό την ευδαιμονία⁶. Η ανθρώπινη κοινότητα είναι ένα σύστημα ανθρώπινων σχέσεων που βασίζονται στην «φυσικότητα της γλωσσικής επικοινωνίας» και ονομάζει φυσικό νόμο «τις σταθερές, θεμελιώδης ηθικές αρχές που είναι υπόβαθρο του πλήθους των εναλλακτικών επιλογών που προσφέρονται στον άνθρωπο όταν ζει σε μια κοινότητα» και αυτές καθορίζουν το τι είναι σωστό και τι λάθος.⁷

Για τον Ακινάτη δεν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στον δίκαιο των Γραφών και τον νόμο της Φύσης που ισχύει για τον άνθρωπο. Ο φυσικός νόμος αποτελεί το θεμέλιο της Ηθικής και το κριτήριο με το οποίο αξιολογούνται οι πολιτικοί νόμοι κάθε κράτους⁸ και κατά συνέπεια ο ηγεμόνας ή όποιος άλλος έχει την ευθύνη της διοίκησης, υπόκειται με την θέλησή του στον ορθό λόγο και τον φυσικό νόμο, διότι ο νόμος κυβερνά και όχι ο άνθρωπος ως άτομο⁹.

Οι νόμοι που θεσπίζουν οι άνθρωποι δεν θεωρούνται αλάθητοι. Είναι ανοικτοί στον έλεγχο και την αλλαγή. Αν θεωρηθεί ότι ένας νόμος έρχεται σε αντίθεση με το φυσικό δίκαιο τότε χάνει την νομιμότητά του. Το μέλος της κοινότητας δεν δεσμεύεται στην εφαρμογή ενός τέτοιου νόμου και η ανατροπή του θεωρείται αξιέπαινη πράξη¹⁰. Βλέπουμε λοιπόν ότι και στην διοίκηση της κοινότητας τοποθετείται η θεολογική αυθεντία υπεράνω του πολιτικού στοιχείου.¹¹

⁵ Κ. Αθανασόπουλος, *Η φιλοσοφία στην Ευρώπη από τον 6^ο έως τον 16^ο αιώνα*. ΕΑΠ Πάτρα 2008 σ. 133

⁶ ο. π. σ 132

⁷ J Coleman 2006 σσ 239 - 240

⁸ ο. π. σσ 241 - 242

⁹ ο. π. σσ. 246 - 247

¹⁰ ο. π. σ. 248 - 249

¹¹ Α. Στυλιανού 2006 σ. 23

Κεφάλαιο 2^ο

Ο Τόμας Χομπς και το συμβόλαιο.

Ο πρώτος στοχαστής της νεωτερικής που ασχολήθηκε με την προέλευση της κοινότητας και την σχέση του ανθρώπου με αυτή, θεμελιώνοντας ταυτόχρονα ένα ολοκληρωμένο σύστημα πολιτικής φιλοσοφίας, ήταν ο μαθηματικός Τόμας Χομπς. Η προσπάθειά του ήταν να επεκτείνει την μαθηματική σκέψη στην πολιτική φιλοσοφία προχωρώντας απαγωγικά, από αξιώματα σε θεωρίες. Ταυτόχρονα μας ζητά στην καθημερινότητά μας να στηριζόμαστε στην εμπειρία μας και όχι στην θρησκεία, απορρίπτοντας όμως και τον εμπειρισμό¹².

Ο Χομπς αντιλαμβάνεται το σύμπαν μηχανιστικά, ως ένα σύνολο από σωματίδια σε κίνηση. Σε αυτό εντάσσει τον άνθρωπο ως μια μηχανή που φέρει εσωτερικά την κίνηση, θεωρώντας κάθε όργανο του σώματος ως ένα εξάρτημα αυτής της μηχανής. Η κίνηση ισοδυναμεί με την επιθυμία για ζωή ή ακριβέστερα με την αποτροπή του μεγαλύτερου φόβου που είναι αυτός του βίαιου θανάτου. Διαφοροποιεί την έννοια της 'ελεύθερης βούλησης' από αυτή της ελευθερίας την οποία θεωρεί ως κατάσταση του ανθρώπου, όταν δεν εμποδίζεται από εξωτερικά αίτια να κάνει αυτό που επιθυμεί. Το αντίθετο της ελευθερίας είναι ο εξωτερικός εξαναγκασμός¹³.

Ο φιλόσοφος είναι ο πρώτος που θεωρεί την φυσική κατάσταση ως απόλυτα φυσική. Μας προτρέπει να φανταστούμε την κοινωνία στην οποία ζούμε να διαλύεται στα μέρη που την αποτελούν, ώστε να αντιληφθούμε την λειτουργία της. Τα μέρη της είναι οι άνθρωποι. Με τον τρόπο αυτό παραβλέπουμε τις σχέσεις που έχουμε στην πολιτική κοινωνία και τότε μπορούμε να δούμε τον άνθρωπο της φυσικής κατάστασης¹⁴. Στην φυσική κατάσταση όλοι βιώνουν μια κατάσταση ελευθερίας και ισότητας. *Ελευθερία* σημαίνει ότι δεν υπάρχει καμία δέσμευση ενός ατόμου σε ένα άλλο. Η *Ισότητα* απορρέει από το γεγονός ότι όλοι κινδυνεύουν να

¹² Γ. Μολύβας, *Η εποχή του Διαφωτισμού (17^{ος} - 18^{ος} αιώνας)* ΕΑΠ Πάτρα 2000 σ. 109

¹³ ο. π. σσ 109 - 110

¹⁴ Α Στυλιανού 2006 σ. 85 - 87

χάσουν την ζωή τους από την ενέργεια κάποιου άλλου ανθρώπου. Για τον λόγο αυτό η *Ενδαιμονία* του ανθρώπου συνίσταται στην απόκτηση δύναμης¹⁵.

Στην εισαγωγή του *Λεβιάθαν* γράφει ότι η γνώση του εαυτού μας είναι η σωστή μέθοδος για να γνωρίσουμε τον Άνθρωπο, διότι τα πάθη είναι κοινά σε όλους τους ανθρώπους. Αυτά τα πάθη, τα διαχωρίζει σε απλά και σύνθετα ξεχωρίζοντας ένα από αυτά, το πάθος της εξουσίας. Κατά τον Χομπς ο άνθρωπος αναζητά συνεχώς περισσότερη εξουσία και αυτό τον οδηγεί σε συνεχώς πιο βίαιες πράξεις και συγκρούσεις με άλλους ανθρώπους, σε ένα «πόλεμο όλων εναντίον όλων»¹⁶.

Για να εξαλειφθεί η δυσάρεστη αυτή κατάσταση οι άνθρωποι αποφασίζουν να παραχωρήσουν μέσω συμφωνίας τα φυσικά δικαιώματά τους με ένα συμβόλαιο σε ένα τρίτο άτομο, τον *Κυρίαρχο*. Αυτός είναι η προσωποποίηση της κρατικής εξουσίας, δεν υπόκειται σε κανένα περιορισμό και έχει ως υποχρέωση να διατηρεί την ειρήνη μεταξύ των μελών της κοινότητας, οι οποίοι πλέον γίνονται *υπήκοοι*. Ο Κυρίαρχος είναι εγγυητής και όχι μέρος του συμβολαίου¹⁷. Ο Χομπς θα παρουσιάσει μέσω 18 θεωρημάτων τον τρόπο που θα επιτεφθεί αυτή η ειρηνική συμβίωση στα κεφάλαια 13 - 17 του πρώτου μέρους του *Λεβιάθαν*¹⁸.

Η φυσική κατάσταση είναι μεθοδολογική υπόθεση και όχι ιστορική πραγματικότητα. Το παραδέχεται ο ίδιος ο φιλόσοφος στο 13^ο κεφάλαιο του έργου του *Λεβιάθαν*¹⁹. Το μοντέλο αυτό το δημιουργεί για να μπορέσει να κατανοήσει την γένεση της πολιτικής κοινωνίας και τους όρους συγκρότησής της. Ταυτόχρονα όμως, με την χρήση της φυσικής κατάστασης, καταργεί την έμφυτη, φυσική τάση των ανθρώπων προς την θρησκεία και κυρίως τις ιστορικές θρησκείες και τις Γραφές. Επινοεί την φυσική κατάσταση ως μια προ-πολιτική και προ-πολιτισμική συνθήκη στην οποία ο άνθρωπος δεν είναι αυτό το έλλογο ον που επιδιώκει εκ φύσεως την δημιουργία κοινωνίας όπως πρότεινε η μεσαιωνική σκέψη²⁰.

¹⁵ Γ. Μολύβας 2000, σ 110

¹⁶ Α. Στυλιανού 2006 σ.σ 89 και 91 - 92

¹⁷ Γ. Μολύβας 2000, σ. 111

¹⁸ T. Hobbes. *Λεβιάθαν*, Γνώση Αθήνα 2006

¹⁹ ο. π. σ. 197

²⁰ Α. Στυλιανού 2006 σσ. 102 - 103

Κεφάλαιο 3^ο Ο Ρουσσώ και η θεωρία της "Γενικής Βούλησης".

Ο Ρουσσώ από το 1749 θεωρεί ότι οι επιστήμες, η τέχνη και γενικά η θεωρούμενη 'πρόοδος' δεν ήταν ευεργετικές για τον άνθρωπο και ότι αντίθετα «επιχρυσώνουν τις αλυσίδες» με τις οποίες υποδουλώνεται η γενέθλια φύση του. Η παιδεία της πολιτισμένης κοινωνίας βοηθά στην προσπάθεια εξάλειψης της αρχέγονης ελευθερίας του ανθρώπου. Τον σπρώχνει να αγαπήσει αυτό που είναι σκλαβιά για αυτόν, το να ακολουθεί δηλαδή, τις συνήθειες και όχι την δική του κλίση²¹.

Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι εκ φύσεως και με την ένταξή τους στην οργανωμένη κοινωνία δημιουργούν ανισότητες. Το να ενταχθεί κανείς σε κοινωνία είναι κακό διότι η ανισότητα δεν ανήκει στην ανθρώπινη φύση²². Φαντάζεται ότι ο άνθρωπος από την φύση του βρίσκεται σε μια κατάσταση όμοια με του ζώου και για τον λόγο αυτό είναι απολύτως ελεύθερος²³. Χαρακτηριστική είναι η πρώτη φράση του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου βιβλίου του *Κοινωνικού συμβολαίου*: «Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος και παντού βρίσκεται αλυσοδεμένος»²⁴. Θεωρεί ότι η οικογένεια είναι η μόνη φυσική κοινωνία και αυτή μόνο όσο τα παιδιά χρειάζονται τον πατέρα για την αυτοσυντήρησή τους²⁵.

Ο Ρουσσώ έχει μελετήσει τον Χομπς με θαυμασμό και αποτροπιασμό ταυτόχρονα. Θα ακολουθήσει τον συλλογισμό του Χομπς μέχρι την περιγραφή του συμβολαίου. Εκεί θα τροποποιήσει την κατάληξη προβάλλοντας τον πολίτη στην θέση του υπηκόου. Για τον Ρουσσώ α-

²¹ F. Alessio, *Ιστορία της Νεότερης Φιλοσοφίας*, Τραυλός 2012, σσ. 626 και 628

²² ο. π. σ 629

²³ Α Στυλιανού 2006 σ. 163

²⁴ J. J. Rousseau, *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή αρχές πολιτικού δικαίου*, Πόλις Αθήνα χ.χ. σ. 48

²⁵ ο. π. σ. 49

νάμεσα στην φυσική κατάσταση και την πολιτική κοινωνία υπάρχει μεγάλο χάσμα και δεν θεωρεί ότι η φυσική κατάσταση είναι προαπαιτούμενο στάδιο για την πολιτική κοινωνία. Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι οι γνώσεις μας για την φυσική κατάσταση είναι και θα είναι ελλιπείς και θα γίνονται ακόμη ελλιπέστερες όσο περνά ο καιρός από αυτή την αρχέγονη συνθήκη²⁶.

Για να γνωρίσουμε λοιπόν μια κατάσταση που δεν υπάρχει πια και που ίσως δεν υπήρξε ποτέ, πρέπει αυτή την κατάσταση να την δημιουργήσουμε. Ο πολίτης της Γενεύης προτείνει να πάμε προς τα πίσω χρονικά, μέσω αναχρονισμών και αφαιρέσεων, για να συναντήσουμε την φυσική κατάσταση. Με αυτή την μέθοδο θα δούμε ότι η φυσική κατάσταση δεν είναι τίποτε άλλο από την αστική πολιτική κοινωνία αν της αφαιρεθεί η έννομη τάξη²⁷.

Η φυσική κατάσταση για τον Χομπς είναι μια φαντασία. Για τον Ρουσσώ είναι μια υπόθεση²⁸. Η υπόθεση του Ρουσσώ θα καταλήξει σε έναν πρωτόγονο άνθρωπο που ζει απομονωμένος, ικανοποιεί τις φυσικές του ανάγκες, και βρίσκεται σε αρμονία με την Φύση. Ο λόγος που ο άνθρωπος εγκατέλειψε την κατάσταση αυτή είναι το μεγάλο ερώτημα του Ρουσσώ. Πιστεύει ότι ήταν το αποτέλεσμα αναγκών, συγκυριών και τυχαίων γεγονότων²⁹. Με την έναρξη της ιστορίας της ανθρωπότητας άρχισε η πρόοδος και η δημιουργία των ανισοτήτων μεταξύ των ανθρώπων, και αυτή ξεκίνησε με την θέσπιση της ιδιοκτησίας. «Ο πρώτος που έχοντας περιφράξει ένα κομμάτι γης, σκέφτηκε να πει: *Αυτό είναι δικό μου*, και βρήκε ανθρώπους αρκετά 'αφελείς' ώστε να τον πιστέψουν, υπήρξε ο πραγματικός ιδρυτής της κοινωνίας των πολιτών».³⁰

Την διαδικασία με την οποία ο άνθρωπος συγκρότησε τις πολιτικές κοινωνίες την αναπτύσσει σε έργο του που δημοσιεύθηκε το 1762³¹ και αποτελεί για τον Στυλιανού «κείμενο ιδρυτικής σημασίας για την πολιτική σκέψη. Το κοινωνικό συμβόλαιο είναι ένα 'υπόρρητο, ανιστορικό και διαρκές συμβόλαιο το οποίο δεσμεύει τα άτομα που συναπαρτίζουν μια πολιτική κοινότητα»³². Οι όροι του, σύμφωνα με τον Ρουσσώ, είναι ότι θα πρέπει να βρεθεί μια μορφή συνύπαρξης τέτοια ώστε να προστατεύει και να υπερασπίζεται από κοινού τη κοινότητα και τα

²⁶ Α. Στυλιανού 2006 σσ. 164 - 166

²⁷ ο. π. σ. 170

²⁸ ο. π. σ. 171

²⁹ Γ. Μολύβας, (2000), σσ. 119 - 120

³⁰ J. J. Rousseau *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1992, σ. 113

³¹ πρόκειται για το *κοινωνικό συμβόλαιο ή Αρχές του πολιτικού δικαίου*

³² Α. Στυλιανού, 2006, σ. 175

αγαθά της και ταυτόχρονα κάθε μέλος της να είναι ελεύθερο και να υπακούει μόνο στον εαυτό του³³ και όχι στον Κυρίαρχο όπως τον θέλει ο Χομπς.

Ο Ρουσσώ προσπαθεί να συγκεράσει το ατομικό με το συλλογικό και η πρόταση που κάνει για να ξεπεράσει την αμφισημία αυτή είναι αυτή της 'γενικής βούλησης'. «Καθένας από μας θέτει από κοινού το πρόσωπό του και όλη του τη δύναμη κάτω από την ανωτάτη καθοδήγηση της γενικής βούλησης και ως σώμα δεχόμαστε κάθε μέλος ως αδιαίρετο μέρος του συνόλου»³⁴. Με τον τρόπο αυτό η γενική βούληση εκφράζει την απόλυτη κοινωνική αξία, καθιστώντας κάθε συμβαλλόμενο ελεύθερο και προστατευμένο από το δίκαιο και τον νόμο. Η κοινότητα αποκαλείται κράτος όταν είναι παθητική, κυρίαρχος όταν είναι ενεργητική και δύναμη όταν συγκρίνεται με άλλες. Οι συμβαλλόμενοι καλούνται λαός ως σύνολο και πολίτες μεμονωμένα.³⁵ Έτσι το άτομο αναβαθμίζεται σε ηθική προσωπικότητα και ο υπήκοος του Χομπς γίνεται συνειδητός πολίτης.

³³ J. J. Rousseau, *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή αρχές πολιτικού δικαίου*, Πόλις Αθήνα χ.χ. σ. 61

³⁴ ο. π. σ. 62

³⁵ ο. π. σ. 63

Επίλογος

Η φιλοσοφική διαμάχη για το αν ο άνθρωπος είναι κοινωνικό όν και ποια είναι η μορφή των σχέσεων που αυτός έχει στην κοινότητα που ζει εξακολουθεί να υπάρχει και μετά από τις προτάσεις των Χομπς και Ρουσσώ και ίσως να υπάρχει όσο ο άνθρωπος αναζητά να μάθει την προέλευσή του. Οι φιλόσοφοι προτείνουν θεωρίες ανάλογα με την φιλοσοφική και πολιτική τοποθέτησή τους. Όλες όμως οι διατυπωμένες προτάσεις περιέχουν μια ιδανική κατάσταση. Για τον Πλάτωνα ήταν η Πολιτεία του, για τον Αγ. Αυγουστίνo η Πόλη του Ήλιου, για τον Βάκωνα η Νέα Ατλαντίδα. Για τον Χομπς ήταν η επιβολή του Κυρίαρχου και για τον Ρουσσώ η πολιτεία της γενικής βούλησης.

Όλες αυτές οι προτάσεις πολύ απέχουν από την πραγματικότητα. Ίσως αυτό να το γνώριζε περισσότερο από όλους ο Ρουσσώ όταν δεν εφάρμοσε την θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου όταν κλίθηκε να σχεδιάσει το Σύνταγμα της Κορσικής το 1763 και αυτό της Πολωνίας το 1771 – 1772.

Βιβλιογραφία

- Κ. Αθανασόπουλος. *Η φιλοσοφία στην Ευρώπη από τον 6^ο έως τον 16^ο αιώνα*. ΕΑΠ Πάτρα 2008
- Γ. Μολύβας. *Η εποχή του Διαφωτισμού (17^{ος} - 18^{ος} αιώνας)*, ΕΑΠ Πάτρα 2000
- Α. Στυλιανού. *Θεωρίες του Κοινωνικού Συμβολαίου - Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις Αθήνα 2006
- F. Alessio, *Ιστορία της Νεότερης Φιλοσοφίας*, Τραυλός, Αθήνα 2012
- J. Coleman. *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης - Από τον μεσαίωνα μέχρι την αναγέννηση τ. β'*, Κριτική Αθήνα 2006
- T. Hobbes. *Λεβιάθαν*, Γνώση Αθήνα 2006
- J. J. Rousseau *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1992.
- J. J. Rousseau, *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή αρχές πολιτικού δικαίου*, Πόλις Αθήνα χ.χ.